

РОЗДІЛ 2

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 342.727

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-6/8>

ПРАВО НА СВОБОДУ ДУМКИ І СЛОВА

THE RIGHT TO FREEDOM OF THOUGHT AND SPEECH

Богатов Д.Е., студент II курсу

*Інститут прокуратури та кримінальної юстиції
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

Кичко А.М., студентка II курсу

*Інститут прокуратури та кримінальної юстиції
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

Стаття присвячена актуальній та проблемній темі, а саме праву на свободу думки та слова. Автори досліджують стан дотримання свободи думки та слова з урахуванням тих процесів, які відбувалися на українських землях як до, так і після проголошення незалежності України. Важливо розуміти, що український народ перебував у складі СРСР близько 70 років, протягом яких свобода думки та слова була декларативною, насправді ж за висловлювання, які не відповідали політиці КПРС, на людину чекало покарання, можливо, навіть смертна кара.

Автори наполягають на необхідності дотримання та гарантування свободи думки та слова суб'єктами публічної влади, адже можливість вільного обговорення суспільно важливих проблем та подій є одним із проявів демократії, а її заборона – це шлях до безправ'я та деспотії.

Стаття містить посилання на положення як національного законодавства (Конституція України та інші нормативно-правові акти), так і міжнародного (Загальна декларація прав людини). Крім того, проаналізовано судову практику Європейського суду з прав людини, яка визнається джерелом права в Україні. Автори на основі положень вищенаведених та інших джерел роблять висновок про те, що українське законодавство не просто проголошує право на свободу думки та слова (ст. 34 Основного Закону), але й гарантує його, створюючи умови та надаючи засоби для реалізації досліджуваного права.

Незважаючи на очевидну важливість права на свободу слова, автори, ґрунтуючись на нормативно-правових актах доводять його не абсолютність. Для того щоби продемонструвати причини та способи обмеження свободи слова, автори аналізують рішення Європейського суду з прав людини у справі «Вінгров проти Сполученого Королівства». Крім того, у статті досліджено таке явище, як зловживання правом на свободу слова, коли формально порушення законодавства відсутні, але дії тих чи інших суб'єктів не відповідають призначенню такого права, порушуючи вимоги суспільної моралі.

Ключові слова: свобода думки, свобода слова, демократичний режим, цензура, конституційні права, свобода вираження поглядів.

The scientific article is devoted to a topical and problematic topic, namely the right to freedom of thought and speech. In this paper, the authors examine the state of observance of freedom of thought and speech, taking into account the processes that took place in the Ukrainian lands both before and after the proclamation of Ukraine's independence. It is important to understand that the Ukrainian people were part of the USSR for about 70 years, during which freedom of thought and speech was declarative, in fact, for statements that did not comply with the policies of the CPSU, a person was punished, perhaps even executed.

The authors insist on the need to respect and guarantee freedom of thought and speech by public authorities, as the ability to freely discuss socially important issues and events is one of the manifestations of democracy, and its prohibition is a path to lawlessness and despotism.

The article contains references to the provisions of both national legislation (the Constitution of Ukraine and other legal acts) and international (Universal Declaration of Human Rights). In addition, the paper analyzes the case law of the European Court of Human Rights, which is recognized as a source of law in Ukraine. Based on the provisions of the above and other sources, the authors conclude that Ukrainian law not only proclaims the right to freedom of thought and speech (Article 34 of the Basic Law), but also guarantees it by creating conditions and providing means for exercising the right under study.

Despite the obvious importance of the right to freedom of speech, the authors, based on legislative documents, prove its non-absoluteness. In order to demonstrate the reasons and methods of restricting freedom of speech, the authors analyze the decision of the European Court of Human Rights in the case of *Wingrow v. The United Kingdom*. In addition, the article examines such a phenomenon as the abuse of the right to freedom of speech, when there are no formal violations of the law, but the actions of certain entities do not meet the purpose of such a right, violating the requirements of public morality.

Key words: freedom of thought, freedom of speech, democratic regime, censorship, constitutional rights, freedom of expression.

Україна є незалежною державою протягом 29 років, але не варто забувати про довгі майже 70 років життя українського народу у складі СРСР. Цей період характеризувався масовими порушеннями прав та свобод, репресіями за інакомислення та відмінні від офіційної позиції КПРС погляди. Звісно, такий стан речей викликав незадоволення в суспільстві та протести, які жорстоко придушувалися ціною мільйонів життів. Боротьба з інакомисленням, відсутність плюралізму, примусове нав'язування «соціального реалізму» в мистецтві та багато інших факторів, які впливають із сутності тоталітарного суспільства, негативно вплинули на свідомість людей, відголос

чого можна зустріти сьогодні на території уже незалежної України.

Незважаючи на те, що держава декларує свободу думки та слова, трапляються такі ганебні для демократії випадки, як вбивства журналістів, зокрема Вадима Бойка, Віктора Фреліха, Георгія Гонгадзе, Ігоря Костенка, Павла Шеремета, Вадима Комарова. У деяких із вбивств навіть прямо задіяні суб'єкти публічної влади. Варто зазначити, що значна частина цих та подібних вбивств залишається не розкритою, в чому дехто вбачає бездіяльність тих чи інших осіб, які наділені народом необхідними для розкриття злочинів повноваженнями. З огляду на вищезна-

чене, актуальність вибраної теми видається очевидною, адже наявність свободи думки та слова є необхідною для демократичної, правової та соціальної держави.

Право на свободу думки й слова є надзвичайно важливим як для кожної людини, так і для суспільства та держави. Варто зазначити, що в наукових працях у межах вибраної теми свободі думки приділяється значно менше уваги, ніж свободі слова, незважаючи на те, що остання є її логічним продовженням. Наявність свободи думки є основою духовної свободи особистості, адже саме в думках відображається внутрішнє «Я» людини. Значення свободи думки полягає також у тому, що вона передбачає право на інакودумство, тобто спроможність людини самостійно сприймати дійсність, аналізувати її та робити висновки, які базуються не на колективному уявленні, а на основі власної розумової діяльності. Таким чином, відсутність свободи думки матиме своїм наслідком заборону інакомислення, що, безсумнівно, призведе до інтелектуального спаду в суспільстві. Це пояснюється тим, що всі інноваційні ідеї спочатку народжувалися у свідомості меншості, а вже згодом ставали надбанням усього суспільства чи людства. Самостійність людини, її справжня свобода проявляється тоді, коли вона ставить під сумнів те, що колектив вважає загальною істиною і, ґрунтуючись на фактах, самостійно робить висновки про істинність чи хибність колективних уявлень.

Важливість свободи думки й слова для демократичної, соціальної та правової держави є безсумнівною та очевидною. Саме тому у ст. 34 Конституції України стверджується, що кожному гарантується право на свободу думки й слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань. Кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати та поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір [1].

Право на свободу думки та слова знайшло своє відображення не лише в межах національного законодавства, але й на міжнародному рівні. Відповідно до ст. 19 Загальної декларації прав людини, кожна людина має право на свободу переконань і на вільне їх виявлення; це право включає свободу безперешкодно дотримуватися своїх переконань та свободу шукати, одержувати й поширювати інформацію та ідеї будь-якими засобами і незалежно від державних кордонів [2].

Конституцією України та іншими нормативно-правовими актами проголошено право на свободу думки та слова. Втім, простого декларування для існування свободи думки та слова недостатньо, необхідно є система гарантій, яка б надавала людині сукупність умов та засобів, за допомогою яких деклароване право могло би бути безперешкодно реалізованим. Без відповідних гарантій проголошені в Конституції та законах України права й свободи стають «пустим звуком» [3, с. 61]. Всі гарантії прав та свобод прийнято поділяти на загальносоціальні та правові. Так, до загальних належать економічні, соціальні, політичні та духовні гарантії, тобто ті умови та засоби, які не пов'язані з юридичними, а полягають в об'єктивно наявних матеріальних та духовних об'єктах і явищах. Т.М. Слінько зазначає, що, проаналізувавши різні підходи вчених до розуміння правових гарантій, вважає доцільним стверджувати, що їх більшість визначає гарантії як систему або сукупність засобів та способів, правових норм, які забезпечують реалізацію прав і свобод людини та громадянина [4, с. 12].

Оскільки Конституція України має найвищу юридичну силу, то дослідження гарантій права на свободу думки та слова варто розпочати саме з неї. Одна з головних юридичних гарантій міститься у ст. 15 Основного Закону, в ній наголошується на тому, що суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності [1]. Важливість цього положення з точки зору свободи думки та слова полягає у відсутності єдино

правильної ідеології, яка підтримується державою та примусово нав'язується громадянам. Крім того, людям надається свобода вираження поглядів, так, кожен вибирає для себе, підтримувати діючу владу або ж ні; публічно критикувати політику держави або виходити з демонстраціями на її підтримку; сповідувати та пропагувати християнство чи якусь іншу релігію або не сповідувати жодної тощо. Як відомо, норми Конституції України є нормами прямої дії, що, серед іншого, означає можливість звернення до суду за захистом своїх прав та свобод безпосередньо на їх підставі. Таким чином, наявність ст. 15 у тексті Конституції є перепорою для притягнення людей до відповідальності за їхні переконання, як це було при радянській владі. Ще одна із юридичних гарантій, про яку уже йшлося вище, міститься у ст. 34 Основного Закону, в ній прямо говориться про те, що свобода думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань – гарантується [1].

Конституція України є одним із нормативно-правових актів, які містять гарантії свободи думки та слова, втім, далеко не єдиним. Так, право на свободу думки та слова і його гарантії дублюються та деталізуються на законодавчому рівні. Надзвичайно важливим для демократичного суспільства, як і для кожного індивіда, є заборона цензури. Правові норми, які містять відповідні положення, є у багатьох законах, що пояснюється конкретною спрямованістю кожного з них. Так, положення, якими законодавець заборонив цензуру, містяться у ст. 5 Закону України «Про телебачення і радіомовлення», ст. 24 Закону України «Про інформацію», ст. 2 Закону України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні». Незважаючи на те, що кожен закон функціонує задля регулювання суспільних відносин у певній сфері, всі вони містять норми, якими забороняється здійснення контролю за змістом інформації для обмеження її поширення.

Говорячи про гарантії права на свободу думки та слова, вважаємо доцільним звернути увагу на принципи, на яких ґрунтується державна політика в досліджуваній сфері. Відповідно до ст. 2 Закону України «Про інформацію», до них належать гарантованість права на інформацію; відкритість, доступність інформації, свобода обміну інформацією; свобода вираження поглядів і переконань; правомірність одержання, використання, поширення, зберігання та захисту інформації тощо [5]. Вищезазначений Закон встановлює лише частину з принципів державної політики стосовно права на свободу думки та слова, доповнення до них можна знайти в інших нормативно-правових актах, наприклад у ст. 4 Закону України «Про телебачення і радіомовлення» наголошується на тому, що держава гарантує реалізацію прав на інформацію, вільне й відкрите обговорення суспільно важливих проблем із застосуванням телебачення та радіомовлення [6].

Таким чином, українське законодавство не просто декларує право на свободу слова, але й встановлює систему гарантій, за допомогою яких це право може бути безперешкодно реалізоване. Для по-справжньому демократичної держави це досить важливо, адже проголошення досліджуваного права без створення умов та засобів для його реалізації свідчить про небажання суб'єктів публічної влади давати людям змогу вільно поширювати ту чи іншу інформацію, швидше за все, інформацію, в якій держава постає у невигідному та ганебному світлі. Існування як загально соціальних, так і правових гарантій права на свободу думки та слова є необхідним для народу, який прагне до демократичної, правової та соціальної держави, а не до деспотії з єдиновірною ідеологією, яку нав'язують кожному під загрозою покарання.

Безсумнівно, як і будь-яка інша свобода, свобода слова не є абсолютною. Незважаючи на те, що свобода слова є передумовою побудови демократичного суспільства, в інтересах цього ж суспільства в тій чи іншій ситуації необхідним є її обмеження. Право на свободу слова може

бути обмежене законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку задля запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету та неупередженості правосуддя [1]. Варто зазначити, що з урахуванням положення ст. 64 Основного Закону ці обмеження можуть бути доповнені обмеженнями, що встановлюються в умовах воєнного або надзвичайного стану. Так, законодавцем наведено вичерпний перелік підстав та причин обмеження свободи слова.

Втім, піддавши наведене положення Конституції аналізу, доходимо висновку про наявність досить широких дискреційних повноважень в органів державної влади під час з'ясування того, чи відповідає те чи інше обмеження свободи слова інтересам національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку. Звісно, наявність широких меж розсуду у суб'єкта публічної влади передбачає можливість для зловживання службовим становищем, втім, звузити цю дискрецію не видається можливим. Пояснюється це індивідуальністю кожного випадку, коли необхідним є з'ясування того, чи здатна ситуація призвести до заподіяння шкоди національній безпеці, територіальній цілісності або громадського порядку. Саме неможливістю створення чітких критеріїв під час аналізу потенційно небезпечної ситуації пояснюється наявність оціночних понять у ч. 2 ст. 34 Основного Закону та, як наслідок, широких дискреційних повноважень у органів державної влади. З огляду на небезпеку широких меж розсуду в діяльності суб'єктів публічної влади та задля недопущення порушень прав людини наявність потужного громадянського суспільства, яке б не допускало зловживання повноваженнями з боку владних суб'єктів та чинило перманентний тиск на них, є необхідністю.

Важливою проблемою реалізації свободи думки та слова є її співвідношення з політкоректністю й толерантністю, свободою висловлювати думки, для когось неприємні, але важливі [7, с. 16]. Для того щоби повністю зрозуміти, яким чином та за яких умов свобода слова може піддатися законним обмеженням, доцільно дослідити її «протистояння» з іншою свободою, наприклад релігійною.

Проаналізувавши численні конфліктні ситуації, які пов'язані з вищезазначеними свободами, ми вирішили, що немає кращого прикладу для ілюстрації проблематики їх зіткнення, ніж озброєний напад на редакцію журналу «Шарлі Ебдо», який відбувся 7 січня 2015 року. Цього дня до офісу видання вдерлися озброєні чоловіки та розпочали стрілянину, в результаті якої було вбито 12 людей, та ще 10 поранено. Причиною цієї трагедії стало розміщення на сторінках журналу низки карикатур на тему ісламу та пророка Мухаммада. Найбільше обурення викликала карикатура Мухаммада, на голові якого замість тюрбана була зображена бомба. Це зображення було опубліковане в деяких європейських країнах, що потягнуло за собою численні протести мусульман. Для того щоби вирішити ситуацію гуманним шляхом, представники Союзу ісламських організацій Франції та Великої мечеті Парижа подали в суд позов на головного редактора сатиричного журналу «Шарлі Ебдо». Ф. Валь – відповідач у судовому засіданні – стверджував, що карикатура не мала на меті образити мусульман або виставити їх терористами, натомість була спрямована на боротьбу з терористами, які неправильно трактують сенс ісламу. Суд постановив, що опубліковані карикатури захищені законом про свободу вираження поглядів і не завдають шкоди ісламу [7, с. 16].

Незважаючи на те, що цензура у державах, які вважаються демократичними, зокрема в Україні, заборонена, свобода слова не є абсолютною. У зв'язку з цим деякі науковці, зокрема Н.Б. Новицька, говорять про таке явище, як зловживання правом на свободу слова та інформації.

Під таким зловживанням розуміється здійснення права на противагу загальновизнаних та захищеної законом меті або всупереч загальноприйнятим моральним нормам [8, с. 123]. Для кращого розуміння сутності зловживання правом на свободу слова Н.Б. Новицька наводить приклад, пов'язаний із надзвичайними новинами, коли трапляються ті чи інші трагедії (падіння літака, виверження вулкану, торнадо, землетруси тощо), їх негайно висвітлюють по телебаченню, внаслідок чого в кадр часто потрапляють померлі люди, частини їх тіл тощо. Незважаючи на те, що виробники інформаційної продукції мають право й навіть обов'язок повідомляти громадян про важливі та актуальні події з життя суспільства, з точки зору моралі вищезазначена ситуація не є нормальною, а інформаційна цінність матеріалу не втрається за відсутності зображень понівечених людських тіл [9, с. 63]. Уявімо ситуацію, що в літаку трапилася поломка, у зв'язку з чим він почав різко втрачати висоту, про що стало відомо журналістам, які встигли потрапити на місце аварії та зняти відповідний репортаж, у який потрапили померлі люди. Науково доведено, що такі матеріали негативно впливають на психіку людини, а якщо до ситуації приєднається дитина, батько якої летів у відрядження в цьому літаку, і яка, хвилюючись за батька, спостерігала за новинами й побачила його понівечене тіло, то її психіка вже не буде колишньою. У наведеній ситуації з одного боку перебуває свобода слова, а з іншого – мораль, і ми вважаємо, що в інтересах останньої свобода слова має бути обмежена. Приклади, які наводилися вище, досить гарно демонструють причини, через які свобода слова не є абсолютною.

Задля кращого розуміння сутності свободи слова та ситуацій, у яких вона може бути обмежена, варто звернутися до практики Європейського суду з прав людини, яка, відповідно до Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», визнається джерелом права в Україні.

У 1996 році ЄСПЛ розглянув справу «Вінгров проти Сполученого Королівства». Справа стосувалася фільму «Бачення екстазу» британського режисера Найджела Вінгров. У цій стрічці відтворювалися еротичні фантазії головної героїні, яку було представлено як Святу Терезу Авільську. Загалом режисером було зображено лесбійські еротичні фантазії головної героїні з духом Святої Терези та з розпростертим тілом розп'ятого Христа. Як стверджує Європейський суд з прав людини, національна влада, використовуючи повноваження, які самі по собі не є несумісними з Конвенцією, вирішила, що ця сцена подана так, що «не стільки підкреслює еротичні переживання персонажів, скільки прагне викликати такі у глядачів фільму, що є основною функцією порнографії». Влада підкреслила, що у фільмі не було зроблено ніяких спроб розкрити характер персонажів; його метою є «erotичне милування». Публічне поширення подібного відеофільму могло би поранити та образити почуття віруючих християн, що відповідає ознакам кримінального злочину богохульства [10].

У вищезазначеній справі ЄСПЛ обмежив свободу слова, віддавши перевагу моралі та почуттям віруючих, і задля підтримання правопорядку та недопущення конфліктів на релігійному ґрунті виніс відповідне рішення, можливо, аналогічне рішення мав прийняти суд у справі за позовом Союзу ісламських організацій Франції і Великої мечеті Парижа на головного редактора сатиричного журналу «Шарлі Ебдо». Втім, досить складно прийняти однозначне рішення у подібних ситуаціях, адже кожна справа є індивідуальною, а рішення здебільшого порівняно з цивільно-правовими чи кримінальними справами залежить від системи цінностей та світобачення конкретних осіб – суддів.

Отже, право на свободу думки та слова є надзвичайно важливим для демократичної, соціальної та пра-

вової держави або для держави, яка прагне такою бути. Вільне вираження своїх поглядів є невід'ємним правом кожної людини, а його безпідставна та незаконна заборона свідчить про небажання суб'єктів публічної влади чути голос народу. На жаль, доводиться констатувати випадки побиття та навіть вбивства журналістів, озброєні

напади на студії телеканалів тощо. Втім, незважаючи на такі випадки, в Україні існує свобода думки та слова, правові гарантії для реалізації якої містяться в Конституції України та інших нормативно-правових актах. Ситуації, про які йшлося вище, є підтвердженням того, що українському суспільству та демократії ще є куди розвиватися.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР / *Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
2. Загальна декларація прав людини : прийнята і проголошена Резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 р. *База даних «Законодавство України»*. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015 (дата звернення: 03.09.2020).
3. Пашинський В.М. Правові гарантії конституційних прав і свобод військовослужбовців. *Право України*. 2006. № 5. С. 61–65.
4. Слінько Т.М. Конституційно-правові гарантії свободи слова. *Наше право*. 2014. № 9. С. 11–16.
5. Про інформацію : Закон України від 2 жовтня 1992 року № 2657-XII / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text> (дата звернення: 03.09.2020).
6. Про телебачення і радіомовлення : Закон України від 21 грудня 1993 року № 3759-XII / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3759-12#Text> (дата звернення: 03.09.2020).
7. Нудненко Л.А. Конституционное право на свободу мысли и слова. *Вестник МГПУ. Серия «Юридические науки»*. 2008. № 2. С. 15–20.
8. Шрам В.П. Интересная книга о злоупотреблении правом. *Государство и право*. 1997. № 4. С. 122–124.
9. Новицька Н.Б. Правові аспекти зловживання правом на свободу слова та інформації. *Науковий вісник Національного університету ДПС України (економіка, право)*. 2013. № 4. С. 60–66.
10. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Вінгров проти Сполученого Королівства» від 25 листопада 1996 року. URL: <http://www.echr.ru/documents/doc/2461494/2461494.htm> (дата звернення: 03.09.2020).